

Михайло Коцюбинський

Fata morgana

Михайло Михайлович Коцюбинський

Fata morgana

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=21114118

Содержание

Частина перша	4
Конец ознакомительного фрагмента.	40

Михайло Михайлович Коцюбинський FATA MORGANA (З сільських настроїв)

Частина перша

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а все-редину з лоскотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнілі трухляві жолоби і чорні діри – вікна, з яких немов щось виглядало, Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шинна, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

– То були часи, пане добродзею! – казав він уголос до себе

і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого в'яза, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили з горбка униз фабричні будинки.

Вправо од нього грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ставком, на другому горбі, ховалася в деревах церква. Ззаду, за в'язом, лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами річки. Верби й верболози сірозеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околиці селах, біліли дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі, тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

"Вони" — були німці чи чехи, а може й євреї, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видно як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому то ту новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя – латочка землі!.. Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби. От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін – бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові. Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! слина котиться... Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?!. І швидше віддалася б. Авжеж... Таже то гурт, знайшовся б такий, що б посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ані дівці: хазяйський син не візьме убогої, – не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, мов весняне повітря. Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в

старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з пилипівки.

– Га-га-га! Ось де він править службу божу. Здоров!

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

– А ви ж думали – де? Дай, боже...

– На дідька б лисого сидів я тут – вже краще у Менделя... Сучий син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому – бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твою...

– От купить, тоді й розкутаємо, яке воно...

– Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця...

– Але купите? А з волами ж – як? сам пан догляне?

– Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

– Ну, ну?

– Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

– Ну, ну!

– Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять... – Кінець

фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Сірозелені поля лягали з обох боків. Над шляхом біліла його халупка, мов йшла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося їх. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели в село, як рештанта... Брав, пане добродзею, в Адесі на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Мала, каже, плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть... З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й

сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!... Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка. Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі божій. Значить, вона лягатиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

– Нанявся?

"О! таки починається!" – подумав він, але удав невинного.

– Що?

– Чи нанявся в економії, питаю?

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

– Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь швидко сахарню будуватимуть.

– Слухай, серце. Гудзя, слухай, Андрійку... якраз поче-пиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі! Що ж! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли від праці, вона вже жили з себе висотала, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя.

Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку мовчав, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Врешті переміг.

– Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп і зняла руки до неба.

– Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та

цілуй її...їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стала біла, як біль і справді налякалася.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

– Мамо, давати обідати?

– Давай, давай, Гафійко... – Маланка зразу одійшла. – Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася...

– Та його не було в церкві.

– Кого – "його"?

– Та то я так...

– Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

– Страх, розкажує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. "Розходьтесь", гукають. А ті: "Не підемо, давай нам наше... ми за правду".

– Та хто розкажує?

– Марко... недавно прийшов з Адесу...

– Гушин? Кажуть – піймався на злочинстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

– Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

– Та цить же ж бо! – гукнув Андрій. – Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

– Та їх там, тату, кривдили...

– Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає – зараз руки назад та й до врядника.

– Оце напалися... не знають самі за віщо...

– А тобі що? Ти мені з ним – гляди – не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати. На думці про Гущу старі помирились.

Ну, дав бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані: старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості – думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу дурно оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного,

ситого борщу війнував на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі у панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, окрім хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві-три драпки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз у раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові пажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі – і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, а в хаті мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу.

Вивини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки. То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

– Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито кв-октала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, мов горох. Налякане заколотом, знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсіпаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха, "водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають – багатирі знайшлись"... Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину оддай їм... Не дочекають...

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж. За

хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп, тож він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада – зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж високими маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму – так на доччиному. Хоч на старість діждалася. І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася – от уже чи не вісімнадцять років минуло – не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше – і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

– Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

– Атож! і ви будьте здорові... Дав бог святечко – святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень – роби,

а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота... Лежи, сиди і не кивнись...

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, наче розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивися на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не знаю, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гущею. Все в парі та в парі, немов голуб'ята... Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

"Ач, гладуха — трясє салом, розносить поговорі!" — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

"Яка ти розкішна, земле, думала Маланка. Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, завітчать квітами. Весело оброблять тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але пождіть, пождіть! Ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять. Як

вони наїдуть – так і поділять. Не дурно йде чутка, вже воно щось є... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, "пане добродзею", до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя – дитину свою вивести в люди..."

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. "Степа-ане!.. біжи вівці вилучати!"... "Біжи сама-а!.." – "Мати казали тобі, бо-дай-бись луснув!"... "Тато казали тобі, – щоб ти скрутила-ся-а-а!.." "Наших шестеро, гляди, Марійко!"... "Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!"... – "Що-о? Де-е? Тю-у-га-а!.."

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті, сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні звуки, немов діти плакали або десь ціпи гупали на току – і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалась, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: "бе-е-е... ме-е-е..." В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і зникали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі зву-

ки, весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорниш чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов міфічний бог, ляскав з пуги і кричав диким, грубим голосом, покриваючим усе:

– Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил потиху сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих звуків.

На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик в Менделя.

– Не морочте мені, Хомо, голови – кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть – буде?

Пиво піниться в зелених склянках і шумить в голові.

– Таже сказав, що буде.

– О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

– Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде... А їй одна доля: у наймах. Думаєш – возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж одведеш в Ямище до економа: добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

– Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

– Наймай, Андрію.

– Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

– Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться... Кажу, наймай, каятимешся потім.

– Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

– Сиди... Може, не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний од пива вид, од якого пашило жаром.

– Ти не крути... Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віка? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб... Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди! Наша доля така – робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш – Хома перед тобою? – Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвосту бачив замість людей: бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу

одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне – смердить. А ти гадаєш – пахне? Тікаю од людей – до волів тікаю. З волами розмовляю... Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають... та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав – жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

– Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

– Га? Лаюся чого? на душі легше... як нахмариться там – вилаюсь і легше... якби не лаявсь – згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... як запече, як запече – так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати – та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого – що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю, очі його дивились кудись поза стіни, безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним: отут, в тіс-

ному ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

– Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

– Пропади ти пропадом... Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

– Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

– ...Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось од панщини...

– Ну, як земля нічого не дає – на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

– ...Злежалось полотно в коморах... Люди прохають – дайте хоч на сорочку, хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

– Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив яюсь, а як згоріла...

– Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

– Яке полотно?

– Як – яке? Таж розказував.

– А – так-так... Ну, пиймо краще. За ваше...

– А як же з Гафійкою? Наймаєш?

– Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт із тобою, не хочеш, як хочеш. Хома випив душею пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її кружились кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином... проганяла їх Гафійка. Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш, ти нічого не розбереш... Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати мене за нього свата-

ють? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю, чуєш ти, зозулястенька! Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклують... Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуйте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! бач – наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти... Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди, мов каня, прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом

він схоплювався серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

– Був свисток?

– Який свисток?

– Ну, фабрика свистала? – сердився він.

– Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся... бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потому бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою – таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом мліти. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву – голова його була запрятана фабрикою – але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шу-

мовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички – і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало – це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

– А ти ж що, плюнув йому межи очі? – допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо.

– А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Йй-богу! – хвалився Андрій. – Таке вигадав!..

* * *

Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, весь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

– Ти рибу вариш? – поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

– Чуєш, Гафійко, він рибу варить!.. скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилося людське м'ясо.

– Здурів! здурів! Йй-богу, здурів... – кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилася перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивилась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не продав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить. Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоти, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

– Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

– Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, юшка так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами,

і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вон захляла з голodu, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих: їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

– Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

– Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простору, поза стіни, поза хату – і зразу ясно стало йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату...

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв в хаті, обнявшись з тишею.

Потому вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все дощенту, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

– Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полела, вона махала перед його очима і показувала на двері.

– Іди ж, міряють-бо...

– Хто міряє? Що?

– Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

– Яку землю? Що ти мелеш!

– Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще приладь дістанеш...

– Свят, свят, свят... Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

– Ти підеш мені?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара.

– Ти підеш мені зараз! – вишала вона тонким голосом. – Тобі, може, байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Лю-

ди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

– Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, Андрій це бачив.

– Тю, дурна! – знизав він плечима – Таже бачиш – іду... Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полю та й мірять. Вона їм в ноги: пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо... А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці... Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова недурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б содома знялася, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять... Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче по-

лум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось, сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була, як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

– Може б, ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? – питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одіж. – Закропи душу ягідками, ковалиха дала.

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Маланка вічно крутилась думкою коло тої події, розпитувала людей, снувала надії. Говорили різно. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться.

Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на

насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здається. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящій хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням – великих і малих – і раз у раз щось сушилося на вікнах.

– Куди ти його подінеш? – дивувався Андрій, – Адже у нас усього-навсього дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою.

– Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

– Ти що тут робиш? – поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

– А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

– Що з тобою? – допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її білому виду, широко відкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

– Що тобі? Налякалася? Болить що?

Віповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою? Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що ж це, господи, подіялось з дівчиною! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено.

– Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

– Де ти волочишся?

– Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

– Цить! – накинулась на Андрія Маланка: – бачиш, заслабла... Біжи зараз по Мар'яну... може, одшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна, мабуть, допомгла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од цілоденного напруження, дотик мокрої сорочки, холодної од вечірньої вогкості, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь в воду, – і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой,

як душно, як сонце пражити. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! То вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробити, за дванадцятий сніп жавши, а треба... Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай, ні, таж то окріп збігає...

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

– Чом не вечереєш?

– Га?

– Вечеряти йди...

– Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки, ніженьки мої... Іже еси на небеси... Хліб наш насущний... А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки... Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і та-не, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

* * *

Допіру по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали М'яланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців пани поїли. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу та хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

– Ловиш рибку, "пане добродзею"? – привітав він його з п'яним сміхом. Лови, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!. Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться і к лихій матері. Кажи – наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинутися, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодром, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за

хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

– Гей ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю – о!..

Андрій не витримав.

– Ах ти, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!.. – кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

– Облиш!.. – завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима.

– Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

– На фабрику?

– Атож...

– На фабрику, кажеш?

– Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту. Андрія душила злість.

– Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи – засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

– А де ж? фабрику тобі будують...

– Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

На покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дужа няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай от своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося – правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися – була думка заробить хоч на весілля, а тимчасом такий рік випав, що й хліба нестане...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.